

Erdély uniójának ügye az 1860-as években*

A levert forradalom és szabadságharc után a 48-as törvényekkel együtt az új rendszer az 1848-ban kimondott uniót is érvénytelennek deklarálta, és megkezdődött egy más jellegű integrációs kísérlet: Erdélyt és a többi tartományt ezúttal az összbirodalomba kívánták integrálni. A románok és a szászok még rövid ideig reménykedtek, hogy a szabadságharc során tanúsított magatartásukért jutalomképpen legalább részben sikerül elképzeléseiket megvalósítaniuk, de hamar be kellett látniuk, hogy az összbirodalmi érdek minden nemzetiségi partikularizmussal szemben türelmetlen. A fő cél kimondva-kimondatlan az volt, hogy Erdély sajátosságait, különállását felszámolják, elfojtsák a nemzetiségi és társadalmi ellentéteket, és a pacifikált tartományt betagolják az összmonarchiába.

Ferenc József 1848. december 21-i kiáltványa még reményt adott a szászoknak: dicsérte a szász bátorságot, kitartást és hűséget, a rendszeret és a törvényesség iránti érzéket, érvényben hagyta a Királyföld beosztását és részben autonómiáját is. A szász vezetők a Királyföld és a Monarchia organikus egységét remélték, egy közvetlenül az uralkodótól függő koronartományt szerettek volna kieszközölni. Ezzel szemben – ahogy Friedrich Teutsch írja – kisszerűség és butaság, elnyomás és rossz bánásmód volt nekik is a részük, mivel ellenséggel és baráttal egyformán bánt a rendszer.¹ A szász egyetem már 1849 végén összeült, hogy kidolgozza a Királyföld reformjával kapcsolatos tervvezetét, majd a következő év elején öt emlékiratban foglalták össze az eredményeket. Válaszul Franz Salmen szász ispánt, a Királyföld autonómiájának védelmezőjét eltávolították tisztségéből, „felfele buktatva”, majd 1852-ben drasztikusan fogták hozzá a szász autonómia felszámolásához. A szász egyetemnek megszűnt az igazgatószolgálati szerepköre, a fellebbviteli fórum az újonnan létrehozott erdélyi főtörvényszék lett. A széki és városi közigazgatást átszervezték, állami hivatalok váltották fel az öngazgatás intézményeit, ahol részben idegen hivatalnokok szolgáltak, és – talán legfájdalmasabb csapásként – a hagyományos széki beosztás helyett itt is körzeteket és alkörzeteket hoztak létre. Az új területi beosztás kapcsán írta Joseph Bedeus von Scharberg, az amúgy császárhű hivatalnok, hogy ha az lett volna a szándék, hogy a szászokat megsemmisítsék, akkor sem cselekedhették volna ezt jobban. De hát mi célja lett volna a kormányznak – tette fel patetikusan a kérdést – ennek „a szegény, hűséges népecskének” a megsemmisítésével?²

A románok hasonlóképpen csalatkoztak reményeikben. 1849-ben még a Monarchia összes románjainak egyesítését kérték egy külön közigazgatási egységbe. 1849–51-ben több, az uralkodóhoz eljuttatott kérvényben sorolták fel kívánásaikat: ezek lényege a Monarchián belüli nemzeti egység megvalósítása, egyenjogúságuk elismerése, egyházi autonómia, de felmerült az évenkénti nemzeti gyűlés, az egyetem stb. gondolata is. A petíciós mozgalom mellett több kisebb népgyűlést is szerveztek, mire a hatóságok a román nemzeti vezetőkkel szemben is keményebben léptek fel.³ A románok mindenképpen nyugtázták, hogy a jogegyenlőség legalább negatív módon megvalósult, az elnyomásban ugyanis mindenki egyenlő volt.

A neoabszolutizmus évei a folytonos kísérletezés jegyében teltek. A közigazgatási beosztást többször átalakították. Sor került néhány fontos reform bevezetésére is: a közigazgatás és igaz-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Fr. Teutsch: *Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*. Hermannstadt 1924. 215–216.

² Eugen von Friedenfels: *Joseph Bedeus von Scharberg. Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19. Jahrhundert*. Zweiter Teil. 1848–1858. Wien 1877. 245.

³ Szász Zoltán: *Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849–1867)*. = *Erdély története*. III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1987. 1440–1444.

ságszolgáltatás különválasztása, új bírósági szervezet kiépítése, az osztrák polgári és büntető-törvénykönyv bevezetése, új adórendszer bevezetése a közteherviselés alapján, az úrbéri viszonyok rendezése stb. A rendszer szempontjából létfontosságú volt a rendőri szervezet kiépítése; megszervezték a csendőrséget és a határrendészetet.⁴ A Kincstartóságot felszámolták, helyette létrehozták az új pénzügyigazgatást hat pénzügyi kerülettel. Pozitív és negatív intézkedések azonban egyaránt felülről érkeztek, és kivitelezésük módja egyformán elkeseredést szült a különböző nemzetiségek és társadalmi rétegek körében.

A magyar liberális tábor vezéralakjai az ötvenes évek elején sorra meghaltak: Wesselényi Miklós, Kemény Dénes, Bethlen János, Szász Károly. A szinte vezéralak nélkül maradt erdélyi elit a magyarországi példát követve szintén a passzív ellenállás útját választotta, és igyekezett kulturális és gazdasági téren szervezkedni, már amennyire a rendszer ezt engedte. A szervezőmunkát Mikó Imre irányította, akinek nagy szerepe volt az Erdélyi Gazdasági Egylet, valamint az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapításában és más közhasznú gondolatok megvalósításában.

A belső nehézségek, de főként a külpolitikai sikertelenségek következtében az uralkodó végül is engedményekre kényszerült. A változások első jelei már 1859 végén megmutatkoztak: a társasági élet élénkebbé vált, divat lett a nemzeti viselet, tánc, és igyekeztek minden társadalmi eseményt kihasználni a politikai demonstrációra. Ilyen volt például Eötvös József vezetésével a Magyar Tudományos Akadémia egy küldöttségének látogatása Kolozsváron az Erdélyi Múzeum-Egyesület alakuló ülésén. A város díszkivilágítással és „Isten áldd meg a két testvérhazát” feliratokkal köszöntette őket.⁵ Eötvös József különben a következő évben Mikó Imréhez írt levelében az erdélyi állapotokra is reflektált: „Erdély állapotjai Magyarországon sokak előtt ismeretlenek, s igen kevés található, ki régi törvényes viszonyaitokat, az egyes osztályok s vidékek érdekeit tisztán fogná fel, s mégis ki tagadhatja, hogy az uniónak állandósága attól függ, hogy annak keresztülvitele, amennyire csak lehet, minden jogi viszonyok és érdekek kímélésével történjék.”⁶

A Diploma kiadását már forrongó hangulat előzte meg: mindenki várt, remélt valamit, de tartott is valamitől. A románok körében olyan rémhírek terjedtek el: az erdélyi magyarok alkotmányos mozgalma mindössze arra szolgál, hogy a jobbagyrendszert visszaállítsák. Erre többek között id. Teleki Domokos válaszolt a *Kolozsvári Közlöny*-ben: „Mindaz, ki a románokkal elhittetni igyekeznék, hogy őket az alkotmány sáncain kívül hagyni vagy fejlődésüket – nemzetiségi tekintetben is – nyomni akarnák, a közhaza és mindnyájunk ármányos ellene és rágalmazó, mert oly eszméket a jövőre senki sem táplál. Legkevesébé valljuk pedig azokat magunkénak mi magyarok.”⁷ A nemzetiségek között azonban előfordultak barátságos összejövetelek is, mint pl. 1860 júliusában Kolozsvárott Reményi Ede hegedűművész koncertje alkalmával vagy augusztusban a szász Verein für Siebenbürgische Landeskunde gyűlésén Besztercén, ahol mintegy 50–60 magyar is megjelent.

Az Októberi Diploma kiadása (1860. október 20.) után – amely ismét életbe léptette az egyes történeti országok és tartományok belső öngazgatását – visszaállították a magyar és erdélyi udvari kancelláriát; a kancellár gr. Kemény Ferenc, a Főkormányshék elnöke gr. Mikó Imre lett, mindketten csak ideiglenes jelleggel. Szükségessé vált most a régi törvényhatóságok szervezése, erre a következő évben került sor.

⁴ Lásd erről Szász: *i. m.* 1432–1437.

⁵ Uo. 1469.

⁶ Eötvös József levele Mikó Imréhez 1860-ból. Eötvös József: *Búcsú Erdélytől*. = Molter Károly (kiad.): *Hazai utazók Erdélyben*. Kolozsvár 1942. 197–199.

⁷ A Kolozsvári Közlöny 1860. júl. 12-i számát idézi Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből. 1849. július 19. – 1866. április 17.* Temesvár 1894. IV. könyv, 228.

Bécsben a visszaállított udvari kancellária keretében a románok nagyobb befolyást kívántak szerezni. Bár Kemény Ferenc kancellárnak előírták, hogy a kinevezéseknél legyen tekintettel a nemzetiségekre és felekezetekre, ő igyekezett a magyar elem túlsúlyát biztosítani. A négy tanácsos közül egy református magyar, egy katolikus székely, egy evangélikus szász és egy görög katolikus román volt, míg a görögkeleti románok csak egy titkári állást kaptak.⁸

A Diplomát és a Februári Pátent az erdélyi magyarok aggodalommal fogadták. Teleki Domokos a következőképpen írt erről Vay Miklósnak: „A f. h. 20-án kelt pátensek Erdélyről felette felületesen és hiánosan gondoskodnak. Az unio, mely Erdélyre nézve életkérdés s Magyarországra is legnagyobb fontossággal bír, *egy meglevő törvény teljesítése helyett a vitatkozások, a nemzeti nyilvánulatok terére van áttéve.*”⁹

Közben a röpirat- és újságcikkháború is folyt a különböző nemzetiségek és nézetek között. Ennek egyik terméke volt Szilágyi Ferenc írása az unióról. Miután bemutatta a történeti előzményeket és számba vette, hogy Erdély lakossága mintegy 600 ezer magyarból, 200 ezer százból és 1 millió 300 ezer románból tevődik össze, ő az alábbi következtetést vonta le: „A fennebbi számok, kapcsolatban az erdélyi gyökeresen átváltozott viszonyokkal, világosan szólnak, s az unio kérdése végleges megoldásában a legnagyobb óvatosságra intenek.

Az erdélyi magyar és székely, ha hazáját és nemzetét szereti, most az unio feltétlen barátja.

A szász, mely hét század óta magyar királyoktól nyert szép jogok és szabadság mellett bírja a magyar föld egy részét, át fogja látni, hogy nemzeti műveltsége, sőt fennállásának legbiztosabb támasza a magyarral testvérileg kezelt fogás leend.

A román, higgyük azt, nem fogja közelebről elhalálozott derék püspöke, Lemény János fennebb említett tanácsát és ígéretét elfelejteni; azon meggyőződésre fog továbbá jönni, hogy nemzeti műveltségének fejlődése, a csinosodásban haladása, jólétének szilárdítása békés úton, a magyar szabadság, a törvények, különösen a magyar becsületesség védpajzsa alatt, valamint a magyarokkal rokon és testvéri egyetértés által biztosabban s maradandóbban fog történni, mintha magát a dakoromániai tervek végrehajtása eszközéül használhatja.”¹⁰

Jól jellemzi a várakozásokat és félelmeket, de az egyezkedésre való hajlandóságot is a két egykori iskolatárs, George Barițiu és gr. Wass Samu nyílt levélváltása 1860 őszén. Barițiu szerint a román nemzet egyetért a célban a magyarral, ami a valóságos szabadság elérését illeti, de az eszközök különböznek. „A magyar nemzet, úgy látszik, hogy teljes szabadságát csakis a történeti törvényes téren hiszi elérhetőnek”, de a románok irtóznak a történeti tértől, majd így folytatta: „Méltóságod előtt nem titok, hogy a román nemzet (értem csak itt Erdélyben), valahányszor az unióról van szó, abban nemzeti lételinek és jövődjének legbiztosabb elfojtása módját látja. Hasonló veszélyesnek látja pedig a román mind Magyarországgal való uniót, mind pedig az Unionem trium nationum (!) itt Erdélyben. Az elsőben azt hiszi, hogy a román elem a magyar–szláv–német elemek közepette akármiféle formális garantiák mellett is egy fertály század alatt el fogna fonnyadni s utoljára el is enyészni végképpen. A másodikban pedig ő sohasem látott egyebet, mint a három nemzeteknek permanens conspiratióját ellene. Hogy a magyarországi uniótól románaink irtóznak, az onnan is jön, mert ennek az uniónak tiszta és úgy mondván őszinte definitióját még eddigelé senki se közölte velünk.”¹¹ Barițiu javasolta, hogy az uralkodó hívjon össze egy tanácskozást, amelyre egyenlő számban hívnának meg magyar és román jól képzett, hazafias és szabadságszerető férfiakat. Ennek lenne feladata tisztázni

⁸ Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmus kori levéltár*. Bp. 1965. (A magyar országos levéltár kiadványai. I. 4.) 391.

⁹ *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. Lévy József bevezetésével. Bp. 1899. 325.

¹⁰ Szilágyi Ferenc: *Az erdélyi unio. Történelmi rajz*. Pest 1861. 45.

¹¹ *George Barițiu magyar levelezése*. Sajtó alá rendezte Ioan Chindriș és Kovács Ferenc. Buk. 1974. 43.

az elképzeléseket Erdély jövőjéről. Itt a magyarok kifejtették, hogyan is képzelik el az uniót: „S ha az unió mégis megtörténék, lesz-e Erdélynek is egy kis külön kormánya és egy »tartományi gyűlése« vagy nem lesz? S hát az unió után micsoda öszveköttetésben (Verband) marad Erdély az osztrák kormányhoz? Vagy talán félre fog dobni a Diploma Leopoldinum de 1691 sat. sat.?”¹² A fő kérdés tehát, hogy az unió teljes politikai egységet vagy föderalizmust jelent-e. Barițiu néhány javaslatot is kidolgoz: a románok addig nem hajlandók az unióról tárgyalni, amíg az uralkodó a Diploma Leopoldinumot és más olyan törvényeket vissza nem von, amelyek Erdély különállását szentesítették. Itt tehát mégis a „történeti térre” téved, ettől reméli a kérdés elodázását, mivel ekkor még bizton lehetett számítani arra, hogy Bécs ellenezni fogja az uniót. Továbbá kérte, hogy az erdélyi országgyűlésen egy ünnepélyes törvényben vonják vissza mindazon törvényeket, amelyek sértik a románokat, „és ezen nemzet mint az erdélyi államnak valóságos tagjává ismertessék el”. Legyen két hivatalos nyelv: a magyar és a román, mivel a szászok túl kevesen vannak, ezért nem tarthatnak igényt a német hivatalos nyelvre. A hivatalnokok választása bizonyos kulcs szerint történjék, azaz legyenek tekintettel a különböző nemzetiségek és vallások arányos képviselőire. A választásokat pedig egy mérsékelt cenzus alapján rendezzék.¹³

Wass Samu válasza némiképp kiábrándult. Barițiu levelét megmutatta több magyarországi politikusnak is, köztük Deák Ferencnek és Eötvös Józsefnek, akik úgy vélték, hogy lehet egyezkedni, de meglepte őket, hogy „ős constitutionalis alapunk tagadását tegyék a kiegyezkedés főfeltételül”. „Mi óhajtjuk a polgári teljes egyenjogúságot, önök is akarják, de azt a nemzetiségekhez akarják alkalmazni” – írja Wass. Ezzel nem ért egyet, részben mert a nemzetiségek nincsenek elkülönülve egymástól, részben pedig a románok csekély számú értelmiségére hivatkozik. Szerinte az arányos képviselőt azt jelentené, hogy egy-egy megyei választmány majdnem azonos lenne a román papok zsinatával. A törvényhatósági nyelvhasználatot illetően messzemenően liberális. Gazdasági érvet is felhoz, hogy Erdély egyedül összeroppanna az osztrák államadósságból ránehezülő terhek alatt, sokkal kedvezőbb lenne számára Magyarországgal egyesülni. Végül megállapítja: „Szomorú dolog az hazánkra nézve, hogy a fellépését a románoknak az osztrák kormány nemesak pártolja, de minden módon azt mentől magasabbra fokozni igyekeznek.” Ez nagyon veszélyes lehet, jobb lesz, ha a románok ehelyett a békülés útját keresik.¹⁴

Az Erdélyre vonatkozó október 20-i legfelsőbb kézirat előírta a kancellárnak, hogy hívjon össze egy tanácskozmányt a különböző nemzetiségek, vallások és osztályok köréből, ahol javaslatokat dolgoznak ki az alkotmány korszerűsítésére nézve. Ez Erdély mindhárom nemzetisége körében felbolydulást okozott. A szászok kezdetben különböző szintű komiték létrehozását és petíciók szerkesztését látták szükségesnek, végül is komiték helyett a szász egyetem helyreállítását kérvényezték.¹⁵ A szászok körében igazában most is megoszlottak a vélemények: az unióbarát csoport szerint a szászoknak jobb, ha a mérsékelt magyarokhoz csatlakoznak, mint Deák és Eötvös, és mindent megtesznek a szász egyetem autonómiájának biztosításáért. A másik tábor szerint az unió 1848-ban nem volt törvényes, veszélyezteti a szász nemzetiséget, és a magyarok úgyszem tartanak meg az ígéretüket; a többség tehát továbbra is a „Gesamt-Österreich”-ban reménykedett.¹⁶

¹² Uo.

¹³ Uo. 44–45.

¹⁴ Uo. 51–55.

¹⁵ Ürmössy: *i. m.* 242–243.

¹⁶ Fr. Teutsch: *i. m.* 228–229.

A románok ugyancsak előzetes konferenciát szerettek volna tartani, ezt végül Schmerling Kemény negatív véleménye ellenére engedélyezte. Előtte már 1860 decemberében Brassóban volt egy kisebb értekezlet, ahonnan kérvényt terjesztettek az uralkodó elé. Ebben kérték a román nemzet és nyelv egyenjogúsítását, román kancellárt és kellő számú hivatalnokot, arányos képviselőt az országgyűlésen és egy román kongresszust. Ezt Şaguna érsek vezetésével terjesztették be, és ugyanekkor eszközölték ki Schmerlingtől a konferencia tartását is.¹⁷ A konferencia 1861. január 14-én ült össze Szebenben kb. 400–500 ember jelenlétében, Şuluţiu érsek vezetésével. A fő előadó Bariţiu volt. A románok hitet tettek az Októberi Diploma mellett, kérték a rájuk nézve sérelmes törvények eltörlését és a román politikai nemzet elismerését. A követek számára utasítást adtak, ami tartalmazta a széles választójog követelését is. A két érsek elnökletével létrehozták az ún. román nemzeti komitét, amelynek feladata volt a román nemzeti mozgalom koordinálása.

Kemény kancellár 1861. február 11-re Gyulafehérvárra hívta össze a várt értekezletet, amelynek feladata az országgyűlés előkészítése és egy választójogi tervezet kidolgozása volt. A románok elégedetlenek voltak a konferencia összetételével, amely még a régi rendi szemléletet tükrözte, kiegészítve persze a románokkal: 8-8 személyiség képviselte a magyarokat, a székelyeket, a szászokat, a románokat és a városokat. Mivel a városok szintén magyar, illetve székely többségűek voltak, a magyarok többségben voltak az értekezleten.

Az elsőként felszólaló Haynald Lajos katolikus püspök a magyarok álláspontját fogalmazta meg: ragaszkodnak az unióhoz és a 48-as törvényekhez. Ezért külön erdélyi országgyűlésnek nincs már helye, az erdélyi képviselőket meg kell hívni a magyar országgyűlésbe. Şuluţiu görög katolikus érsek ezzel szemben Erdély autonómiájához ragaszkodott, és kifejtette a románok főbb követeléseit: a román nemzet egyenjogúsítását, arányos képviselőt stb. Az unióról legfeljebb ezután lehetne beszélni, de mindenképpen szükséges az erdélyi országgyűlés új alapokon való összehívása. Konrad Schmidt a szászok nevében ugyancsak ragaszkodott az erdélyi országgyűlés összehívásához, amely biztosítaná a nemzetiségek jogait, bár a 48-as törvények egy részét elfogadhatónak tartotta.¹⁸ A felek álláspontja tehát élesen eltért egymástól, és meg sem próbáltak valamiféle kompromisszumot keresni. Ahogy az események egyik résztvevője, Ioan Puşcariu kommentálta: Gyulafehérvárra úgy érkeztek, hogy mindhárom félnek meg volt kötve a keze, ezért egyezkedni nem is lehetett.¹⁹ Igazából nem belülről, hanem kívülről várták mindannyian a megoldást.

Az 1861-es megyei képviselőbizottmányi választások sok helyen éles konfliktusokhoz vezettek a magyarok és románok között. A magyarok ragaszkodtak – a magyarországi minta nyomán – a 48-as állapotok restaurálásához, azaz az akkori bizottmányt csak kiegészíteni akarták. A románok ezzel szemben arányos képviselőt szerettek volna. A másik fő vitás kérdés a nyelvhasználat volt. Ezeknek kapcsán több megyében is heves vitákra került sor, így Kolozs, Torda, Alsó-Fehér megyében és Fogaras vidékén.

Ez utóbbi helyen április 16-án zajlottak a választások, méghozzá valóságos kis népgyűlés formájában, mintegy 6 ezer értelmiségi és paraszt gyűlt össze a szabad ég alatt. Ioan Puşcariu javaslatára a vidék hivatalos nyelvvé a románt tették. Erre a magyarok panaszt tettek a Guberniumnál, és a határozatokat megsemmisítették. Május 13-án új gyűlést hívtak össze Ioan Alduleanu guberniumi tanácsos elnökle alatt, ahol a fő vitapont a hivatalos nyelv kérdése volt. A románok abszolút többségben voltak – 341 román 59 magyarral és szásszal szemben –,

¹⁷ Uo. 249–250.

¹⁸ Szász Zoltán: *i. m.* 1477–1478.

¹⁹ Ioan cavalier de Puşcariu: *Notițe despre întâmplările contemporane*. Sibiu 1913. 54.

a gyűlésre nemzeti zászlókkal és kokárdákkal jöttek, amelyekre rá volt hímezve: „Román nyelv”. A gyűlés ismét a román nyilatkozatot hivatalos nyelvvé. Mivel a Gubernium most sem hagyta jóvá a döntést, a románok küldöttséget menesztettek a császárhoz, de csak ígéreteket kaptak.²⁰

Alsó-Fehér megyében Pogány György főispán szintén a 48-as bizottmányt állította vissza, amit 4 román taggal egészítettek ki, úgyszintén a magyart deklarálta hivatalos nyelvvé; a gyűlésen az unió melletti állásfoglalásokra is sor került. A románok részéről megjelent Şuluţiu érsek. Ioan Axente Sever, Simion Balint, Iosif Hodoş és más vezető személyiségek először tiltakoztak, majd elhagyták a gyűlést.

Balázsfalván ünnepséget rendeztek a 48-as forradalom évfordulóján (május 15-én), ahol Gyulafehérvárról, Szebenből, Abrudról, Zalatnáról és máshonnan számos értelmiségi és környékbeli paraszt vett részt, és egy újabb memorandum is készült a császárnak. A gyűlést követően Topánfalván és néhány környező településen nem akarták elismerni az újonnan választott hivatalnokokat, és történt néhány erőszakos erdő- és legelőfoglalás is. Pogány főispán katonai segítséget kért, és Şuluţiut megfeddve, egyúttal kérte, hogy folytasson vizsgálatot az „agitátorok” felderítésére. Egy újabb memorandumban, amelyet Topánfalva és a környékbeli falvak lakói írtak alá, Pogány magatartását élesen elítélték, mint amely „igazságtalan és despotikus”, és a császártól kérték a menesztését. Október 17-én a munkálatok véglegesítésére összehívott megyegyűlésen ismét nagy számban jelentek meg a románok is. Axente több száz parasztot hozott be a vármegyeház udvarára, Pogány azonban kitartott álláspontja mellett.²¹

A maroszéki gyűlés egyik résztvevője, Ioan Oros azt írta, hogy a románokat a végsőkéig elkeserítette az újjászervezés, amely szerintük visszahozta a magyar törvényeket, és a románok közel álltak ahhoz, hogy fellázadjanak a magyarok ellen.²²

A románok még a januári előzetes értekezletükön elhatározták, hogy az uralkodónak egy petíciót küldenek a románok kéréseivel, egyúttal megpróbálják ellensúlyozni a magyar és szász propagandát. Erre végül is 1861 nyarán került sor. A Ioan Raţiu, Iacob Bologa és Ilie Măcelariu alkotta küldöttségnek az is feladata volt, hogy felvegyék a kapcsolatot a magyarországi románokkal. Ioan Raţiu leveleiből ismerjük a küldöttség tevékenységét. Pesten nemcsak a magyarországi román képviselőkkel, hanem erdélyi és magyarországi magyar politikusokkal is találkoztak. Teleki Domokos és Haynald püspök állítólag mindent megígértek: nemzeti jogokat, tartománygyűlést, csak a politikai nemzet kérdésében nem voltak hajlandók engedni.

A kihallgatásra az uralkodónál 1861. július 1-jén került sor. Bologa hosszasan ecsetelte a románok évszázados szenvedéseit, mire az uralkodó elismerően szólt a hűségükről, és biztosította őket, hogy nem fog megfélemlíteni a románokról, és az uniót soha nem fogja jóváhagyni.²³ A következő napokban végigjárták Schmerling és többi miniszter irodáit, mindenhol a legkedvezőbben fogadták őket, és gyakorlatilag minden követelésük teljesítését megígérték. Elégedetlenek csak a magyar főhivatalnokokkal voltak: Keménnyel és Mikóval, akik ugyan a szászok ellen támogatásukról biztosították őket, de az országgyűlés összehívását ellenezték.

²⁰ Vasile Netea: *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea naţională (1848–1881)*. Buc. 1874. 177.

²¹ Uo. 177–181.

²² Uo. 182–183.

²³ Raţiu a következőképpen emlékszik a császár szavaira: „Ich weiss dass die Romanen mir immer treu waren und es freut mich, dass die Romanen auch in diesen critischen Zeiten die Treue und Anhänglichkeit für meinen Tron auf eine so eclatante Art bezeigen. Was die Union mit Ungarn anbelangt, so kann ich Sie, meine Herren, versichern, dass ich diese Union nie gestatten werde; den Landtag hoffe ich baldmöglichst einzuberufen; diese ist selbst mein Wunsch. Es tut mir leid, dass die Romanen auch bei der neuen Organisation nicht berücksichtigt wurden.” Keith Hitchins–Liviu Maior (ed.): *Correspondența lui Ioan Raţiu cu George Bariţiu (1861–1892)*. Cluj 1970. 51.

Közben 1861 áprilisában összeült a magyar országgyűlés. A felirati vita kapcsán felmerült Erdély ügye is. Lónyay Menyhért beszéde jól érzékelteti a felirati párt álláspontját, de az uniót a határozati párt is éppúgy akarta: „Erdélyre nézve nem szükséges-e megmondanunk egyenesen, határozottan és oly módon, hogy sikere legyen, a létező hatalomnak, miszerént addig szó se lehet a koronázásról, a kötés megújításáról, míg az országgyűlés kiegészítve, azaz az erdélyi választókerületek meghíva nem lesznek?”²⁴

A magyar liberálisok megígérték általánosságokban a nemzetiségi követelések teljesítését, de az egységes magyar politikai nemzet eszméje szabta meg az engedmények határát. Szintén Lónyay után idézem azt az általánosan elterjedt véleményt, hogy a nemzetiségeknek az egyéni jogokat meg kell adni, és ha „egyszer urak leszünk saját házuknál”, akkor majd hivatalokkal le lehet szerelni az elégedetlenséget, különben is „a magyar nemzet értelmiségi és vagyoni többsége tért fog mindenütt foglalni, és büszke lesz mindenki arra, ha magát magyarnak nevezheti, ismét úgy, mint a régi jó időkben”.²⁵ Kiküldtek egy a nemzetiségi törvényt előkészítő bizottságot is, amelyben a nemzetiségek képviselői is helyet kaptak, ez ki is dolgozott egy széles körű jogokat biztosító javaslatot, azonban a magyar politikai nemzet fogalmához ebben is ragaszkodtak. A nemzetiségeket ez a javaslat sem elégítette ki, bár végül is az országgyűlést anélkül oszlatták fel, hogy ennek elfogadására sor került volna.

A 48-as állásponton túlmenő elképzeléseket igazában csak az emigrációban fogalmazták meg. Kossuth különböző terveiről, tárgyalásairól a román vezetőkkel már rengeteget írtak. Kossuth a magyar politikai elit engedményeit túl kevésnek tartotta, és óvott a következményektől. Azzal azonban az emigráció politikusai is tisztában voltak, hogy otthon ezeket a gondolatokat nem fogadnák túlzott lelkesedéssel. Ezt jól mutatja Kossuth Duna-konföderációs tervének fogadtatása is. Még az ennél jóval szerényebb engedményeket sem igazán lehetett elfogadtatni a 48-as jogfolytonosság visszaállításáért küzdő magyar politikai elittel. A külön erdélyi tartománygyűlésről például Teleki László azt írta Kossuthnak – egy Cuzának szóló, 1860. évi emlékirat kapcsán –, hogy „erre nincs az erdélyi uraknak nagy kedvük”.²⁶ Teleki azonban hazatérése után öngyilkos lett, és követője ezen a téren alig akadt.

Ugyancsak tágkeblű nézeteket fogalmazott meg Kemény Zsigmond egy Falk Miksához írt levelében: „A Magyarországon lakó nemzetiségeknek rokonszenvét megnyerni, még előítéleteknek is kedvezve. Mindentől idegenkedni, mi hasonlít azon eljáráshoz, melyet irányunkban a németek elkövettek, azt hívnék, hogy nyelvök ránk erőszakolásával kulturális missiót teljesítenek.”²⁷

Az Októberi Diploma és a Februári Pátens kibocsátása a neoabszolutizmus végét is elhozta. Az ezt követő korszak a nemzetiségi mozgalmak olyan aktív és forrongó periódusát jelentette, amire az 1848–49-i időszakot leszámítva nem volt példa. Az ekkori vitáknak és a románok, illetve részben a szászok által elért eredményeknek – bár ez utóbbiak egy részét később visszavonták – messzeható következményei lettek majd a későbbi idősakra nézve, a dualizmus alatt is állandó hivatkozási alapul szolgáltak.

Az uralkodó 1861 szeptemberére elrendelte az erdélyi országgyűlés Gyulafehérváron való összehívását. A Főkormányzók, valamint a megyék tisztkara ellenszegült az intézkedésnek. Kemény Ferenc és Mikó Imre lemondott, őket követték a magyar kormányzói tanácsosok,

²⁴ Lónyay Menyhért naplója 1860–1861. Szerk. Deák Ágnes, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta: Berkes Hajnalka, Laszli Mariann, Nagy Anita. Bp. 2004. 198.

²⁵ Uo. 299.

²⁶ Teleki László levele 1860. nov. 7-én. Idézi Kovács Endre: *A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmovalmak*. Bp. 1967. 364.

²⁷ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. Bp. 1883. 207.

főispánok és a székely székek főkirálybírái. Ezzel kezdetét vette a provizórium időszaka. 1861 novemberében az uralkodó Nádasdy Ferenc grófot nevezte ki kancellárnak, és Ludwig Folliot de Creneville altábornagy lett az új gubernátor.

A románok most már egy román kancellárt kértek, ahogy Dimitrie Moldovan kancelláriai titkár írta Barițiuinak, ő azon dolgozik titokban, hogy elhitesse, a románok csak ebben az esetben nyugszanak meg és támogatják a minisztériumot.²⁸

Nádasdy kancellár, hogy célját – az erdélyi országgyűlés összehívását és Erdély Reichsratban való képviseletét – elérje, a megyék és a székely székek megrendszabályozásával kezdte működését. A feloszlatott törvényhatósági bizottságok helyett új bizottságokat hozott létre, melyekben a kinevezett tisztviselők játszották a fő szerepet. A magyar liberális birtokosság, polgárság és értelmiség befolyását csak a Székelyföldön és a magyar városokban tudta megőrizni.²⁹

Az országgyűlést végül 1863. július 1-jére hívták össze a jelentősen leszállított cenzus alapján. Választó lett minden 24. életévét betöltött nem cselédsorsú férfi, ha fejadóval együtt legalább 8 forint egyenes adót fizetett, valamint az értelmiségiek az intellektuális cenzus alapján. Így a szavazótábor teljesen átalakult, hiszen a parasztsorsú nemeseknek, akik eddig hivatalból választhattak, csak 23%-a érte el a cenzust (az 57 007 nemesből csak 13 184).³⁰ A választók száma összesen 82 693-ra rúgott, így is a megyékben a lakosság 3,4%-a volt választó, a szászoknál valamivel jobb volt az arány, 5,1%. A választókerületeket is módosították, és itt is nagy aránytalanságok voltak, hiszen olyan mezővárosok, mint Illyefalva, Bereck, Szék, Kolozs és mások – megtartva régi kiváltságaikat –, egy-egy képviselőt küldhettek az országgyűlésre.

Az uralkodó a magyarok becsábítására három javaslatot terjesztett elő a diétát összehívó levélben: a telekkönyv bevezetését, a földteher-mentesítést és a hitelbank felállítását; ezek mind égető kérdések voltak a birtokosság számára, amely a liberális tábor többségét alkotta. Bár az országgyűlési részvétel, vagyis a 48-as követelések feladása nem állott szándékukban, a magyar liberálisok mégis részt vettek a választásokon, elsősorban a maradék megyei pozíciók megtartása és saját politikai súlyuk bizonyítása végett.³¹

Az 1863-as nyári választásokon végül 49 román, 44 magyar és 33 szász jelöltet választottak meg, ehhez járult még az uralkodó által kinevezett 11-11 regalista mindhárom nemzet részéről. A liberális tábor győzött a székely székekben és a magyar városokban, ahonnan 25, illetve 17 képviselőt választottak meg.

A tartománygyűlés – mivel a magyarok nem tekintették törvényes országgyűlésnek – 1863. július 15-én nyílt meg Nagyszebenben. A magyar képviselők elmentek ugyan Szebenbe, részt vettek a Haynald Lajos püspök által celebrált misén, de a megnyitólésen három regalista kivételével nem jelentek meg, mivel nem ismerték el a tartománygyűlés törvényességét. A jegyzőkönyv szerint „nem láttak eredményt ígérő okot” a megjelenésre, sem eszközt „alkotmányunk megmentésével annak korszerű kifejlesztésére, törvényeinknek tiszteletbe tartására”.³² Eltávozásuk előtt tiltakozó iratot juttattak el az országgyűlés elnökségéhez és memorandumot a császárhoz.

²⁸ Dimitrie Moldovan levele George Barițiuinak. Bécs, 1861. szept. 19. Ștefan Pascu (coord.): *George Bariț și contemporanii săi*. V. Corespondența primită de la Vasile Pop, Iosif Hodoș, Dimitrie Moldovan, Ilie Măcelariu și Ioan Micu Moldovan. Buc. 1981. 140.

²⁹ Szász: *i. m.* 1490–1492.

³⁰ Rolf Kutschera: *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen. 1688–1869*. Köln–Wien 1985. (Studia Transylvanica, 11.) 120.

³¹ Szász: *i. m.* 1493–1494.

³² Uo. 1495.

A magyarországi és az erdélyi magyar sajtó helyeselte a politikai passzivitást, a román és a szász semleges maradt.³³ A magyar képviselők távozása után mandátumaikat a kormány érvénytelenítette, és újabb választásokat írt ki kerületeikben, a regalisták helyett pedig újakat nevezett ki, ennek ellenére a magyar ellenállást nem sikerült megtörni.

A szebeni tartománygyűlés különösen román szempontból hozott néhány fontos törvényt, ezeket később is hivatkozási alapnak tekintették: a román nemzet egyenjogúsításáról, a három nyelv – magyar, román, német – egyenjogú hivatali használatáról, a román egyházak egyenjogúsításáról. A magyarok nélkül azonban nem volt lehetséges tartós rendezés, ezt érezték a román politikusok is. A szeptemberben újból megnyíló tartománygyűlésen az egyik román előadó sajnálatát fejezte ki, „hogy a magyar nemesség, mely a napirenden levő tárgy által [ti. a „megváltható szolgálmányok megváltása”] leginkább van érdekelve, többszöri felhívásra is még mindig nem jelent meg a tartományi gyűlésen, s távollétük által oly sok tudomány, értelmiség és parlamentáris tapasztalat vonatik el az országtól. De a kárt, amely ebből reá nézve származni fog, tulajdonítsa csak magának; különben ítéletet mondani eddigi magatartása felett a történelem dolga.”³⁴ Az egyik román résztvevő írta később: az volt a benyomás, hogy a rendezés inkább a magyarokra akar nyomást gyakorolni, mintsem a románok és szászok ügyét megoldani, hiszen Reichensteinnál állandóan ott volt a diétát feloszlató parancs. Szerinte a románok és szászok is tudhatták volna, hogy a legerősebb elem, a magyarok nélkül nem lehet stabil rendezés. Addig kellett volna kapcsolatba lépni velük, amíg Szebenben voltak, de senki sem mert kezdeményezni, félve, hogy kiteszítják a nemzet kebeléből.³⁵ Ennek ellenére a konzervatív szász politikusok is úgy tekintettek vissza erre a korszakra, mint szép eredmények, remények és kilátások korára.³⁶

A kiegyezés előtti időszakban a románoknak néhány más fontos követelésük is teljesült: a görögkeleti püspökség emancipálódott a szerb egyház fennhatósága alól, és mind a görögkeleti, mint a görög katolikus püspököt érseki rangra emelték, ami az utóbbi esetében az esztergomi érsekségtől való függetlenedést jelentette. Ezenkívül létrehoztak néhány román iskolát is.

Az események alakulását azonban megint csak a külső történések szabták meg. Erdély autonómiája már rég csak illúzió volt. A kormányzat most is saját céljai érdekében „használta fel” a tartományt, csak ez most a magyaroknak kedvezett. 1864 végén megkezdődtek a titkos tárgyalások, amelyek majd a kiegyezéshez vezettek. 1865 nyarán Nádasdy helyett gróf Haller Ferencet nevezték ki erdélyi kancellárrá, és 1865. november 19-re Kolozsvárra új országgyűlést hívtak össze, amelynek egyedüli tárgya az 1848. évi uniós törvény revíziója volt. A szászokat, de különösen a románokat hirtelen jött csapásként érte a fordulat. Az egyik kortárs jellemzése szerint a változások a románok számára olyanok voltak, mint derült égből a villámcsapás, nagy részük elvesztette a fejét; helyzetük a hajótöröttekéhez hasonlított, amikor kétségbeesésben mindenki a másik hajába kapaszkodik.³⁷ Jól jellemzik a román politikusok tehetetlen dühét Ioan Rațiu George Barițiuhoz írt levelei. 1865 szeptemberében a kolozsvári uniós országgyűlés összehívásának a hírére így fakadt ki: forr a vére a történelem miatt. Majd a követendő taktikát illetően úgy véli, nem vehetnek részt egy olyan országgyűlésen, amelyik teljesen megsemmisíti múltjukat, és olyan állapotot vezet be, amely ellen a románok fegyverrel harcoltak.

³³ Mester Miklós: *Az autonom Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863–64. évi nagyszebeni országgyűlésen*. Bp. 1936. 145.

³⁴ Ürmösy: *i. m.* 181.

³⁵ Pușcariu: *i. m.* 74–75.

³⁶ W. Bruckner: *Die politische Entwicklung von 1860–1876. = Hundert Jahre sächsischer Kämpfe. Zehn Vorträge aus der Geschichte der Siebenbürger Sachsen im letzten Jahrhundert*. Hermannstadt 1896. 251.

³⁷ Pușcariu: *i. m.* 84.

Barițiu véleményét kérte: mi lenne, ha megyénként egy képviselőt választanának, ezek egyesülve a regalistákkal mutassák be a császárnak az okokat, hogy miért nem vehetnek részt, és kérik az országgyűlés elhalasztását. Bár az is felmerül benne, hogy a regalisták elvesztik az állásukat, ha nem mennek az országgyűlésre, de inkább ne menjenek, és terjesszenek fel egy feliratot, ahogy a magyarok csinálták 1863-ban.³⁸ Tíz nap múlva visszatér az eseményekre, közben Marosvásárhelyen és Szászrégenben járt; ahogy írta, ott is mindenkit megleptek az események, a románok indignáltak, de a méltóságteljes politikai magatartás hívei, amely méltó a román jellemhez. A hivatalnokok egyetértenek a nép passzív magatartásával. Ő most viszont inkább a diétán való részvétel mellett van, mert több sikerrel vehetik fel a harcot szemtől szemben, de attól fél, a regalisták ki fognak bújni a részvétel alól. Dicsérte Barițiu cikkeit az unióról, amelyek jó benyomást keltenek a románokban, megerősítik őket a hitükben, és reménykedik, hogy a cikkek feltűzelik a regalistákat is. Minden más lenne, ha összehívhatnának egy nemzeti kongresszust, ahol a regalistákat és a hivatalnokokat is rászoríthatnák az egységes álláspont követésére, és elősorolhatnák a sérelmeiket, de nem hiszi, hogy jóváhagynák.³⁹

Még 1865 augusztusában az uralkodó magához hívatta Șagunát, és előadta egyezkedési szándékát a magyarokkal, de egyben biztosította őt, hogy vigyázni fog a románok jogaira. Állítólag rögtön az audiencia után Șaguna így kommentálta a hallottakat Ladislau Popznak: „Mein lieber Schatz! [...] wir sind geliefert!” Áldozatul vetik őket a magyaroknak, és semmi más nem tehetnek, mint egységesen fellépve próbáljanak meg a helyzethez alkalmazkodni és védeni a románok érdekeit.⁴⁰ Ehelyett azonban a két érsek között elmérgesedett a rivalitás, és a románok vallási megosztottsága egyre inkább politikai színezetet is nyert: Șaguna a politikai aktivizmus, míg Șuluțiu görög katolikus érsek és hívei a passzivizmus taktikája mellett álltak ki. Șuluțiu Balázsfalvára nemzeti kongresszust akart összehívni, Șaguna azonban, aki jobban volt értesülve a kormányzat álláspontjáról, a következő híressé vált szavakkal utasította vissza a felkérést: „flere possem sed iuvare non” (sírn tudok, segíteni nem).⁴¹ A görög katolikus tábor erre Șagunát nemzetárulónak kiáltotta ki. Ilyen zavaros körülmények között végül az utolsó pillanatban Șuluțiu hívei mégis a választásokon való részvétel mellett döntöttek. A választások az 1848-as törvény szerint zajlottak; ennek és a románok zavarodottságának is köszönhetően a magyarok ismét többségbe kerültek: 59 magyar választott képviselő és 137 regalista mellett 14 román képviselő és 34 regalista, valamint 30 szász képviselő, illetve 20 regalista került be a kolozsvári unió gyűlésre.⁴²

Bár egyértelmű volt, hogy a magyarok egységesen az uniót támogatják, a kolozsvári gyűlés mégsem lett tét nélküli. A románok és szászok ha kevéssé reménykedhettek is abban, hogy az uniót sikerül megakadályozni, de hogy hogyan is történjék az unió, az ekkor még senki előtt sem volt világos. Kemény Zsigmond még 1865 nyarán így írt a Pesti Naplóban: „midőn uniót akarunk, nem akarunk unificaltatást, mely ne tőrjön Erdélyben autonomicus életet és a szorosabb értelemben vett tartományi ügyekre még külön országgyűlést, [...] az erdélyi nemzetiségek sajátos helyzete miatt óvatosan kerülünk minden unificálási irányt, s az unió kapcsai által nem óhajtanánk prejudicialni méltányos autonómiai törekvéseknek.”⁴³ Ez tehát még reményeket nyújthatott a nemzetiségek számára, bár a nemzetiségi – és főképpen a román – politikusok kö-

³⁸ Ioan Rațiu levele. Torda, 1865. szept. 15. Keith Hitchens–Liviu Maior (ed.): *Corespondența lui Ioan Rațiu cu Barițiu (1861–1892)*. Cluj 1970. 79.

³⁹ Uo. 81–83.

⁴⁰ Pușcariu: *i. m.* 85.

⁴¹ Uo. 88.

⁴² Szász: *i. m.* 1504.

⁴³ Pesti Napló, 1865. június 30. Idézi Szász: *i. m.* 1504.

rében az unió merev elutasítása vált szinte „kötelezővé”, ez pedig kizárta az egyezkedés, a kompromisszumkeresés útját. A szászok körében most is megoszlottak az álláspontok, akár csak 48-ban. A szász történetírók véleménye szerint a brassóiak unióbarát álláspontját nagymértékben meghatározták gazdasági érdekeik, ezekben az években különösen az erdélyi vasútról folyó vita, amely valóságos Erisz almája volt a szászok között. A brassóiak ugyanis a szebeniekkel szemben a Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó vonalat támogatták.⁴⁴

Az erdélyi magyarok körében most még egységesebb volt az álláspont, mint 1848-ban. A diéta elnöke, Kemény Ferenc 1861-ben kancellár lett, de ahogy az egyik román politikus írta, most egészen más ember volt, mint 1861-ben: akkor konzervatívként Erdély autonómiájának híve, most uniópárti, mivel a szebeni diéta a legkonzervatívabb magyarokat is arra a meggyőződésre juttatta, hogy számukra az egyetlen járható út a Magyarországgal való teljes összeolvadás.⁴⁵

Ilyen körülmények között ült össze 1865. november 19-én az utolsó erdélyi országgyűlés. Már megnevezése körül is bizonytalanság van, mert abban egységes volt az álláspont, hogy tulajdonképpen egyik nemzetiség sem ismerte el a kolozsvári országgyűlés törvényességét. A magyarok úgy vélték, hogy a 48-as unió továbbra is érvényes, tehát nem lehet külön erdélyi országgyűlést összehívni, ezért ez csak regnikoláris tanácskozásnak tekintendő, amely megerősíti az uniót, és utána a képviselők elfoglalhatják jogos helyüket a magyar országgyűlésben. A románok a szebeni diéta folytatását követelték, csak a szászok ingadoztak. A kolozsvári uniós gyűlés végül is a román és a szász képviselők egy részének tiltakozása mellett 166 szavazattal (4 román és 6 szász mellette, 29 román és 26 szász ellene szavazott) elfogadta a Zeyk Károly által beterjesztett indítványt az unió jogszerűségéről. Zeyk megismételte az ismert érveket: a történeti-jogi érvektől egészen az unió gazdasági célszerűségéig. A nemzetiségeket igyekezett megnyugtatni, hogy „jogai, érdekei és igényei az eggyé alakulás részletezésénél illően tekintetbe lesznek véve, s a jogegyenlőség és méltányosság alapján kielégítve úgy, hogy minden honpolgárnak egyenlő joga legyen”.⁴⁶ Şaguna érsek a románok nevében, Jakob Rannicher a szászok nevében különvéleményt csatolt: a románok a szebeni diéta által meghatározott kedvezőbb cenzus alapján új országgyűlés összehívását sürgették, a szászok pedig a nemzetiségi jogok biztosításától tették függővé az unió elfogadását. Ennek azonban már nem volt gyakorlati jelentősége: 1866. január 10-én megérkezett a királyi leirat, amely „megengedte”, hogy az erdélyi képviselők részt vegyenek a pesti országgyűlésen, bár az uniót formálisan a különböző nemzetiségek és vallások jogigényeinek kielégítésétől tette függővé. Ezzel tehát az unió ismét valósággá vált, és Erdély történetében egy új fejezet kezdődött.

⁴⁴ W. Bruckner: *i. m.* 253.

⁴⁵ Puşcariu: *i. m.* 92.

⁴⁶ Idézi Szász: *i. m.* 1506.